

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.34.2.14>

Luka Brajković

ANTE STARČEVIĆ KAO SATIRIČAR I HUMORIST

Luka Brajković, student, Sveučilište u Rijeci, Pravni fakultet
lukabrajkovic31@gmail.com orcid.org/0000-0002-1448-6641

pregledni članak

UDK 821.163.42.09Starčević, A.

rukopis primljen: 11. siječnja 2022; prihvaćen za tisak: 15. studenoga 2022.

Premda se Antu Starčevića prvenstveno spominje i označava kao političara, zastupnika u Saboru i vođu Stranke prava, nesporna je činjenica da spomenute odrednice oslikavaju samo jedan dio njegove djelatnosti i samo jedan dio njegove slojevite osobnosti. U tom smislu je Starčević prepoznat i kao jezikoslovac i kao filozof i kao književnik. U ovom se radu naglasak želi staviti upravo na Starčevića kao književnika, poglavito satiričko-poučnoga usmjerenja, čiji je doprinos hrvatskoj književnosti razmjerno kasno prepoznat. Zbog toga se najprije daje povijesni pregled razvoja svijesti o Starčeviću kao književniku i satiričaru u publicistici i povijestima hrvatske književnosti. Nakon kratkoga pregleda tog razvoja, opisuju se Starčevićeve pamfletske strategije, stilska izražajna sredstva i tehnike kojima se služio u postizanju satirične, suvremenom čitatelju podredno i komične, intonacije svojih književnih djela. U zaključku se pokušava odrediti važnost koju Starčević ima za hrvatsku književnost.

Ključne riječi: Ante Starčević; humor; satira; književna djelatnost

1. Uvod: svijest o Starčeviću kao književniku u dijakronijskoj perspektivi

Ante Starčević (1823. – 1896.) predstavlja, može se reći, svojevrsnu mitsku ličnost hrvatske povijesti. Čvrst i odrješit, čitavoga života živeći u najvećoj skromnosti i uglavnom osamljen u svojim idejama, Starčević je postao svojevrsna ikona u borbi za hrvatsku samostalnost i prava hrvatskoga naroda. Zbog nepokolebljivosti u držanju¹ i vrlo rigoroznim etičkim načelima nije čudo da je još za života ostavljao snažan dojam na svoje suvremenike, bilo najvjernije pristaše bilo najljuće protivnike. Kumičić ga je prozvao „Ocem otačbine”, a za Strossmayera bio je monstrem. Ipak, treba reći da slika Starčevića kao političara, pučkoga tribuna i dugogodišnjega zastupnika u Saboru nije potpuna. Po autorovu mišljenju, ta slika predstavlja samo jedan manji dio mozaika koji se zove Ante Starčević. Često se iz vida ispuštala činjenica, još i za vrijeme njegova života, kako je Starčević, od svega što je bio, najmanje bio političar, a puno više jezikoslovac, feljtonist, filozof i nadasve književnik. Ovdje se želi govoriti upravo o ovom potonjem, dakle Starčeviću kao književniku, posebice o njegovoj humorističko-satiričkoj književnoj djelatnosti.

Među prvima su o Starčeviću kao književniku pisali Kerubin Šegvić (1911) i Branko Drechsler (1912). Tako Drechsler (1912: 366) dobro zapaža, premda ne ulazeći u detaljniju razradu satiričkih tehnika, kako u Starčevićevu književnome radu „svuda izbijaju biljege njegove individualnosti (...) žestoka ćud, sarkazam i ironija”. Primjećuje dalje (1912: 393) i da je Starčević „rođeni satirik”, ali da „ovo njegovo doba nije nikako podnosilo

¹ Tu je nepokolebljivost lijepo opisao Krleža u svojim *Baladama Petrice Kerempuha* (1996: 121):

„Dok Biškup Štroco v tenji đakovečke geste,
pod toplem krovom biškupske sijeste,
gladnog Muža hrani z ‘nafarbanom Toskanom’,
pod črlenom lampom, pod Khuenom banom,
v gunguli, s cigarom i z mađžarskem duhanom,
pod črlenom lampom Rada, Zakona i Reda,
Stari se punta i Stari pluje
na biškupsku ‘žlicu duševnog sladoleda’,
s kojom biškup Muža nahraniti gleda.
Stara, posteklela korenika se ne da!

Nigdar nebu v megli Spomenika imal
kaj nigdar je ne s klimavcima klimal.”

satire”. Šegvić (1911: 63), pak, govori o nepravdi koja je Starčeviću nanese-
na, od strane književnih povjesničara, time što nigdje nije spomenut kao
beletrist i književnik i kako „Iz njegovih djela književnih ne ćete naći u ni-
jednoj čitanci u nijednoj antologiji ni retka”. Zsigurno se može reći kako su
Šegvićeva monografija i Drechslerova studija odigrale bitnu ulogu u skreta-
nju pažnje na Starčevića kao književnika i kao takve predstavljale vrijedan
poticaj za daljnja istraživanja njegove književne djelatnosti.

Mate Ujević u svojoj *Hrvatskoj književnosti* (1932: 119–120) spominje
Starčevića u kraćem povijesnom izlaganju političkih prilika u Hrvatskoj
druge polovine XIX. vijeka, ali o njegovoj književnoj djelatnosti ne kaže ni-
šta. Interesantno je i da u okviru prikaza književnih listova Ujević (1932:
123–126) ne spominje pravaške humorističko satiričke listove koji su u tom
vremenu imali dosta odjeka. Kraću studiju o Starčevićevome stilu napisao
je još godine 1936. Stanislav Šimić (1992: 143) primijetivši kako se „Starče-
vić (se) uzdiže na sunčanu visinu jasnoće i bistrine stila”. Josip Horvat u
svojim djelima prepoznaje i opširno opisuje Starčevićovo humorističko-sa-
tiričko djelovanje, ali mu ne priznaje gotovo nikakvu, iole značajniju
umjetničku vrijednost. Tako za Starčevićeve stihove rugalice kaže „klimavi
su to stihovi, drastične su im metafore, ali bolno ujedaju” (1940: 294). Na
drugom mjestu kaže „Stihovi su njegovi hrapavi, ali jetki i bezobzirno oštri”
(1962: 234). Kako će biti pokazano kasnije, Horvatovo stajalište o „klima-
vim stihovima” se ne čini kao pretjerano održivo i točno. Blaž Jurišić je
možda i prvi koji je izrekao vrlo čvrst sud o važnosti i značaju Starčevićeve
političke satire. Na polju te književne vrste Starčević je „krčitelj putova”, a
„Iza Starčevićevih *Pisama magjarolaca* zaostaju i u kolikoći i u vrstnoći svi
kasniji proizvodi političke satire u hrvatskoj književnosti”. Birane riječi Ju-
rišić koristi i za Starčevićev stil kazavši „Starčevićeva je rečenica pomnjivo
građena, kao izklesana, izraz krepak, jezik sočan i čist” (Starčević, 1943:
521–522).² Autor rada se ne usuđuje kategorički tvrditi kako su *Pisma ma-
gjarolacah* najbolji primjer političke satire u cjelokupnoj hrvatskoj
književnosti, ali da im pripada jedno od istaknutijih mjesta o tome nema ni
najmanje dvojbe. Radi se o djelu u kojem se tekst gradi na „dijalektičkoj igri

² Da je Jurišić bio svjestan potrebe kako treba više govoriti o Starčeviću kao književniku
jasno je iz pogovora izdanja *Izabranih spisa* koje je priredio. Jurišić (1943: 545–546) kaže
„Jedino žalim, da Starčevićovo stvaranje na polju čiste književnosti nije došlo do još jačeg
izražaja. Njegov pjesnički i dramski rad nije uvršten stoga, što bi se time narušilo jedinstvo
ove zbirke, koja hoće da bude politički, a ne literarni zbornik”.

političkih i imanentno književnih aspekata” (Nemec, 2017: 477). Slavko Ježić je u svojoj *Povijesti iz godine 1944*. Starčeviću dao, zbog njegove nacionalne veličine, razmjerno značajan prostor u odnosu na neke druge važne pisce (Meić, 2010: 99–100).

Priređujući godine 1971. Starčevićeve *Političke spise*, Tomislav Ladan je u svojoj odužoj uvodnoj studiji istaknuo i dobro obrazložio da je Starčević nesumnjivo književnik i čovjek od pera. Važan je Ladanov uvid u činjenicu kako je nužno, u razmatranju Starčevića kao književnika, proučiti i njegovu izvan književnu djelatnost jer se te dvije sfere međusobno prožimaju i nika-ko se ne mogu razdvojiti jedna od druge. Uz vrlo zaokružen i jezgrovit prikaz Starčevićevih misli i ideja, Ladan je dao i svoj vrijedan obol u spora-dičnoj analizi Starčevićevih satiričkih tehnika samovoljnih etimologija, zoomorfnih metafora³ i ironijskih eufemizama (Starčević, 1971a: 9, 55–56 i d.). Iste godine Blaž Jurišić priređuje još jedno izdanje Starčevićevih oda-branih spisa, ali ovoga puta za širu javnost. U predgovoru tom izdanju Jurišić piše kako je „Starčević prvi kod nas njegovao satiru visokoga literar-nog stepena. Starčević je kao dramatičar već onda nalazio na pozornici mjesto i za seljaka. I u svojim govorima, čak i u privatnim pismima mnogo on pazi na stilističku skladnost.” (Starčević, 1971b: 16). Međutim, na svoju punu afirmaciju kao humorista i satiričara Starčević je „prisiljen” čekati čak 77 godina nakon svoje smrti! Izdavanjem *Antologije hrvatskoga humora* u VI svezaka, 70-ih godina XX. vijeka, može se reći da je Starčeviću dodijeljeno vrlo istaknuto i zaslužno mjesto u hrvatskoj humorističko-satiričkoj knji-ževnosti. Tako je njegova *Poslanica pobratimu D.M. u B.* uvrštena u I. svezak *Antologije o humoru u prozi* (1973: 47–64), a dvije njegove pjesme, *Raskoš* i *Načela servilnih tipova*, u IV. svezak posvećen pjesništvu (1975a: 43–44). Ta-

³ Jedan od duhovitijih primjera Starčevićevog korištenja životinjskih motiva svakako je onaj iz jezikoslovno-političke polemike sa A. T. Brličem, a podredno i sa školom Vuka Karadžića. Starčević (1995a: 373) kaže: „Oni vele: *piši kako govoriš*. Rabbi scholae (op. a. Karadžić) veli, da se treba jezik učiti od govedarah i svinjarah. Neka niko g. B. (op. a. A. T. Brliču) ne zameri, što mu se ne dopada moj predikat: jezik govedarski;- on još ne pozna placita svoje škole. (...) Rabbi veli, da najbolje govore svinjari i njihovi drugovi kozari itd. (...) Dakle svaki učenik piše polag svoga najbližjega svinjara”. Srodnu misao s varijacijom na temu izrekao je i u *Pismima magjarolacah* (1995b: VII–VIII): „Što se tiče načina pisanja, jezika, izgovaranja, ja se držim, koliko znam i mogu, naše osamstogodišnje knjige, i s te brazde nebudem nikada krenuti. Osvedočen sam da Slavoserbi bez razloga **nerokću i nebleje** (op. istaknuo autor); da su oni na to primorani; da je sverha njihovu poslu nagerditi i time omraziti hervatski jezik; da njihova čerčkanja, bez obzira na drugo, nemože izgovarat ni Nemac, toliki neotesanac.”

kođer je jedan njegov govor uvršten u VI. svezak *Antologije* (1975b: 42–47) u kojemu je napravljen izbor ponajboljih polemika i pamfleta. Starčević je time prepoznat ne samo kao humorist u prozi i stihu, već i kao vrlo borben i polemičan duh. To lijepo primjećuje i Branimir Donat u predgovoru I. svesku *Antologije* (1973: VIII) kazavši kako će Starčevićeve „zajedljive ali i duhovite invektive protivu protivnika i raznih političkih i moralnih oportunističkih” ostati „do dana današnjeg obrascem angažirane satiričke književnosti”.⁴

Zanimljivo je spomenuti kako se Ivo Frangeš (1987: 107, 163, 167, 182–184, 187–188, 193, 199, 221, 244, 253, 280), u svojem najboljem djelu, *Povijesti hrvatske književnosti iz 1987.* ne bavi Starčevićevim opusom već ga tek sporadično spominje u okviru povijesnih izlaganja. S obzirom na to da Frangeš daje prvenstvo estetski nad historiografijom i smatra kako je estetska kategorija najvažnija odrednica književnoga djela (Meić, 2010: 154) dalo bi se zaključiti kako Frangeš nije Starčevićovo književno djelo smatrao osobito estetski uspješnim. Barem ne na toj razini da ga uvrsti u svoju knjigu. Konačno će, godine 1995., na jednome mjestu biti sabrani Starčevićevi polemički, beletristički i znanstveno-književni tekstovi. Izdanje *Književnih djela* (Starčević, 1995a) priredio je i predgovor napisao poznati povjesničar književnosti Dubravko Jelčić. Miroslav Šicel, pišući jednu od verzija svoje povijesti hrvatske književnosti, smatra kako u predšenoinsko doba, dakle prvenstveno 50-ih godina, Starčević nije osobito uspješan kao književnik, ali za njega ipak kaže da je „izvanredni politički publicist”. Šicel, ipak, priznaje Starčeviću kulturno-povijesno značenje možda malo presmionom tvrdnjom kako je na „razvoj hrvatske književnosti u tim politički složenim osamdesetim godinama, na njezino usmjeravanje prema realizmu, presudnu (je) i izravnu ulogu imala Stranka prava s Antom

⁴ Bitno je napomenuti kako se Starčevića, u tome smislu, ne može promatrati kao izdvojenu pojavu već je nužno to staviti i u kontekst pravaškoga pokreta. Raznovrsna publicistička, pretežito humorističko-satirička djelatnost, išla je ruku pod ruku sa naglim usponom pravaškoga pokreta 80-ih godina XIX. vijeka. Ona dolazi do izražaja i prije toga, godine 1867., kada Starčević počinje izdavati humorističko-satirički list *Zvekan*, prvu novinu kojom pravaši započinju svoju političku propagandu. U 80-im godinama takav vid pravaške publicistike se ponovno vraća na društveno-političku scenu Banske Hrvatske. Upravo su humorističko-satirički listovi *differentia specifica* pravaškoga djelovanja u odnosu na druge političke stranke koje ih uglavnom nisu pokretale (Turkalj, 2000: 464, 467). Problem pravaške satire bila je, dakako, njezina fragmentarnost i razasutost po brojnim listovima i publikacijama onoga doba. Njezino je glavno odličje to da je humorističko-satirička riječ pravaške satire bila prvenstveno u službi ostvarenja političkih ideala Stranke prava (Antologija, 1973: VII–VIII).

Starčevićem na čelu” (Šicel, 1997: 84). Mirjana Gross (2000: 219) također primjećuje, premda bez analize, kako Starčevićovo satirično pero ima vrlo široki raspon metoda „od duhovite persiflaže, preko plitkih viceva, pjesmica i moralnih pouka do vulgarnih psovki”. Za Dubravka Jelčića (2004: 194) je Starčević „najvažniji hrvatski književnik pedesetih godina.”. Starčević je u hrvatskoj književnosti ostavio dubok trag stvaranjem vlastitoga i osebnoga stila, koji je nastao „spojem realizma i satiričnosti, romantično doživljenoga hrvatstva i nemilosrdne osude protuhrvatskih tuđinaca, domoljubne zanesenosti i kritičnosti” (Isto: 199). Slobodan Prosperov Novak (2004: 55) dao je Starčeviću mjesta u svojoj *Povijesti*, ali ipak smatra kako je on tek jedan od „slavnijih diletanata” koji „da nije napisao nekoliko briljantnih govora i pamfleta, ne bi bio zapamćen u književnoj povijesti”. Autor ovoga rada se ne bi mogao složiti sa Novakovim gledištem da je Starčević diletant, s obzirom na to da njegova književna djela ipak pokazuju dosta visoku estetsku kvalitetu u pojedinim segmentima, koje diletantski pristup književnosti teško da bi mogao ostvariti. Pored toga, iako Starčevićeva drama *Selski prorok* nije osobito vrijedna sa umjetničkoga gledišta, ona se ipak može promatrati kao preteča hrvatske pučke igre XIX. vijeka. Također, prema mišljenju Josipa Horvata, a i Dubravka Jelčića (Starčević, 1995a: 25), Starčevićeva pripovjedna proza *Nešto o pirnih običajih* u *Lici* može se uvrstiti među najbolju i najizražajniju hrvatsku prozu tijekom razdoblja narodnoga preporoda. Zbog toga se Novakova kvalifikacija „slavnijeg diletanta” čini kao previše gruba.⁵

Iz *supra* iznesenoga vidljivo je kako Starčević za života nije bio prepoznat kao književnik i kako su bila potrebna desetljeća da bi se o njemu na taj način uopće i počelo adekvatno govoriti i pisati, vrlo intenzivno u 70-im godinama XX. vijeka. Isto tako je pokazano kako o njegovu književnu opusu postoje oprečna gledišta i kako tu nije postignuto ujednačeno stajalište o umjetničkoj vrijednosti Starčevićeve književne djelatnosti. O njezinoj će se estetskoj (ne)kvaliteti raspravljati u narednome poglavlju. Međutim, čak i

⁵ Dana 26. veljače 2021. godine održan je znanstveno-stručni skup „Otac Domovine – povijesna ostavština za hrvatsku budućnost”. Na tom je skupu profesor Prosperov Novak imao izlaganje naslovljeno „Matoševa retorika i Starčevićeva baština”. U svojem je izlaganju iznio mišljenje kako Starčevićeva djela danas, nažalost, nisu književni klasik. Je li došlo do promjene gledišta u odnosu na mišljenje izneseno u *Povijesti* ili je kontekst u kojem je to mišljenje bilo izrečeno drugačiji autor rada nije mjerodavan prosuđivati. (https://www.youtube.com/watch?v=sU159S_FeQ&ab_channel=FakultethrvatskihstudijaSveu%C4%8Dili%C5%A1tauZagreb)

kada bi se prihvatilo tvrdnju da su Starčevićeva književna djela slabih estetskih dometa, on bi i tada morao biti spominjan zbog svojeg književno-povijesnog značaja. A taj se značaj ogleda u dvama smjerovima. Prvi, Starčević spada među prve pokretače humorističko-satiričkih listova u hrvatskoj povijesti. Naime, satira i karikature, u vrijeme izdavanja prvog Starčevićevog lista *Zvekan*, predstavljale su veliku novost u hrvatskoj publicistici (Horvat, 1962: 236).⁶ Osim što je bio pokretač i urednik *Zvekana*, Starčević je *Zvekan* i ispunjavao sadržajem, a tu se mogu kao primjer istaknuti njegova rasprava *Bi li k slavstvu ili ka hrvatstvu* i satirično intoniran književni tekst *Oklad*. Ovaj potonji će kasnije postati uvodom u *Pismima magjarolacah*, objavljenim kao cjelina 1879. godine. Drugi, Starčević je u hrvatsku književnost uveo neke nove žanrove poput polemike i političkoga eseja (Nemec, 2017: 473).⁷

Ovime je pokazana Starčevićeva kulturno povijesna važnost u hrvatskoj književnosti, a sada predstoji pozabaviti se njegovim književnim djelima i njihovom estetskom vrijednosti kroz analizu humorističko-satiričkih književnih tehnika.

2. Humor i satira u književnome opusu Ante Starčevića

2.1. Općenito o pojmovima humora, satire i komičnoga

Prije no što se prijeđe na suštinu, a to su humor i satira kod Starčevića, trebalo bi ukratko definirati što se pod tim pojmovima misli kako bi analiza bila jasnija i cjelovitija. Početi će se sa satirom jer je ona, kako će biti vidljivo kasnije iz rada, vrlo izražena kod Starčevića. Pod pojmom satire mogu se razumijevati satira kao književna vrsta i satira kao modus. Kao književna

⁶ *Zvekan*, ipak, nije prvi humoristički list u Hrvatskoj. Ta je čast pripala *Podravskome ježu* koji je godine 1862. pokrenuo pravnik i političar Dragutin Antolek u Varaždinu. Nažalost, već nakon prvoga broja Antolek je došao pod udar vlasti koja je pokrenula sudske progone, pa je bio prisiljen pobjeći u Beč i tamo se skrivati. Tako je taj prvi humoristički list u Hrvatskoj ostao na svojem prvom i ujedno posljednjem broju (Golob, 1981: 141–144).

⁷ „Pravaška ideologija iznjedrila je u hrvatskoj književnosti političku publicistiku koja se, vrsnim književnim izrazom, oblikovala kao zasebna književna vrsta: uz esejistiku postaje sve raširenija književno-politička publicistika. Ona se, nefikcionalna, bavi najopćenitijim i najspecifičnijim političkim temama, načelnim i konkretnim društvenim pitanjima, ali svojom vrijednošću nadilazi povod koji ju je inicirao i nadživljava vrijeme svoje aktualnosti. Začetnik joj je Ante Starčević. Brojni njegovi članci i govori čitaju se i danas kao književnost, jer su kao književnost i napisani ili književnom retorikom izgovoreni” (Jelčić, 2013: 96).

vrsta satira mora zadovoljavati određene formalne elemente, poput pjesme u starome Rimu ispjevane u daktilskim heksametrima (Plejić Poje, 2008: 48) ili kao što je bio element miješanja proze i stiha.⁸ U ovome radu se pod pojmom satire ne razumijeva neka posebna književna ili druga umjetnička vrsta nego satira kao književni postupak. Drugim riječima, satira je u ovome radu shvaćena kao „poseban strukturalni princip književnoga djela”, tj. ton i način na koji pisac izražava svoj stav prema stvarnosti koju prikazuje (Rečnik književnih termina, 1986: 694). Satiru shvaćenu kao modus karakterizira jetko ismijavanje i oštro osuđivanje pojava i karaktera koji su objektom njene kritike (Solar, 1974: 192). S druge strane, humor se ovdje shvaća također kao pristup pisca stvarnosti, ali koji obilježava „nezlobno prikazivanje smiješnoga, iznošenje događaja, ljudskih nedostataka i slabosti u neuvredljivo-komičnom, smiješnom obliku” (Klaić, 2007: 560).

Dvije su stvari, prema Fryeu, suštinske za satiru. Jedna je meta napada, a druga je humor ili duhovitost utemeljena na fantaziji ili osjećaju za apsurdno i groteskno⁹. Napad bez duhovitosti ili čista invektivnost predstavljaju jednu od granica (premda mutnih) satire (Frye, 1971: 224). Budući da uz duhovitost dolazi i smijeh, tako se u jednadžbu mora uvesti i pojam komike i komičnoga. Ti se pojmovi ovdje uzimaju u svojem najjednostavnijem značenju kao „sposobnost izazivanja osjećaja smiješnoga” i „ono što je smiješno” (Klaić, 2007: 712). Hoće li se neki tekst čitati kao satira ili ne ovisi o njegovoj recepciji, društveno-povijesnome kontekstu (Plejić Poje, 2008: 47), ali i o vremenu u kojem se taj tekst čita. Može se reći da se radi o jednoj vrsti relativnosti koja također karakterizira i komiku jer hoće li netko smatrati neku pojavu smiješnom ili ne ovisi o životnoj dobi, obrazovanju, socijalnome statusu itd. (Rečnik književnih termina, 1986: 365). Relativnost se kod komike očituje i u nekoj temeljnoj opreci, proturječju ili iznenadnome obratu, a zapravo sve definicije komike ističu kontrast kao njezin sastavni dio (Isto: 365). Premda je kod Starčevića, o čemu će biti još riječi, satirička komponenta izrazito dominantna i iako njegove inicijalne namjere prilikom pisanja nisu bile zabavljati i nasmijavati, njegova djela

⁸ Međutim, čak i kada je shvaćena kao zaseban žanr, satira se upravo opire i komplicira samu ideju o žanru kao takvome. Ona kombinira različite jezične registre i književne tradicije, a u odnosu prema „višim” žanrovima satira postoji u ironijskoj relaciji negirajući njihov autoritet (Greenberg, 2019: 10).

⁹ Grotesku kao pojam obilježava bizarna iskrivljenost osobito u abnormalnim i pretjeranim prikazima ljudskih karakteristika (Baldick, 2001: 108; v. i Childs, Fowler, 2006: 101).

ipak znaju izazvati komičan dojam usprkos tome što to nije bio Starčeviću glavni cilj. Razlog tomu leži upravo u spomenutoj relativnosti. Ti su tekstovi pisani u jednome određenome vremenu i prilikama koje suvremenome čitatelju nisu neposredno ili iz iskustva poznate, uz to su i Starčević i mete njegovih napadaja već više od stoljeća mrtvi, pa čitajući danas takve tekstove oni u modernome čitatelju koji se nalazi izvan izvornoga konteksta mogu izazivati smijeh. Drugim riječima, protekom vremena je prvotna satirička žica malo otupjela i ustupila mjesto elementu komičnog. O neodvojivosti smijeha od satire govori i Gilbert Highet. Satira uvijek sadrži natruhe smijeha, a on se može kretati, ovisno o satiričaru, u rasponu od veselog i srčanog smijeha, pa do onog gorkog smijeha punog prijezira (Highet, 1962: 21–22). Svime što je rečeno ni na koji se način ne dovodi u pitanje da je Starčević znao u svojim kritikama nepoštenih, nečasnih i gramzljivih ljudi poslati i poruke univerzalne vrijednosti koje nadilaze vremenske okvire i jednako su aktualne tadašnjem kao i suvremenom čitatelju.

2.2. Starčevićeve humorističko-satiričke književne tehnike i stilska izražajna sredstva

Za prikaz i analizu Starčevićevih tehnika potrebno je, prije toga, istaknuti njegovu lucidnost u odluci da kroz humor i satiru pokuša doprijeti do širih slojeva hrvatskoga naroda.¹⁰ Nije nipošto slučajno da se Starčević odlučio baš za takav vid djelovanja, sigurno bivajući svjestan značajnih prednosti koje ovakav pristup donosi. On polazi od premise kako šalu svatko razumije i kako se upravo djelovanjem iz jednoga humorističko-satiričkoga diskursa, pod krinkom šale i smijeha, mogu prenijeti važne i ozbiljne poru-

¹⁰ Suprotno mišljenje zastupa Mirjana Gross (2000: 218) u svojem značajnom djelu *Izvor-no pravaštvo* tvrdeći da pokretanje humorističko-satiričkoga lista nije moglo predstavljati uspješan pokušaj širenja nauka jer do tada još uvijek nije postojalo stranačko političko glasiloo. Premda je točno da *Zvekan* nije polučio onakav rezultat kakav je Starčević priželjkivao, ipak se to treba pripisati tadašnjim prilikama u kojima su listovi ovakvog tipa predstavljali izvjesnu novinu. *Zvekan* je, prema autorovu mišljenju, bio privremeni neuspjeh, ali se njegova važnost pokazala na duge staze. Njime je Starčević zacrtao čvrst pravac kojim će se kretati pravaško novinstvo 80-ih godina, čiji satirički listovi *Bič*, *Vragoljan* i dr. dominiraju tadašnjim novinskim prostorom (v. predavanje Jasne Turkalj dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=Zh_yL5wGB0A&ab_channel=HIPZagreb; v. i Turkalj, 2009: 250–267). Druga je *Zvekanova* prednost, što priznaje i Gross (Isto: 218), da „je njegova često duhovita satira oduševljavala mlade ljude koji su se pomalo okupljali” oko samoga Starčevića. Ostaje pitanje da li bi pravaški humorističko-satirički listovi uopće obilježili novinstvo 80-ih godina da nije bilo *Zvekana*.

ke koje bi se puno teže mogle prenijeti pisanjem ozbiljnih rasprava. Taj uvid Starčević (1995b: III–IV) iznosi i eksplicitno kazavši kako se „Spis kratak lakše (se) čita (...) A dugačke razprave nenavlače na čitanje; občinstvo im nije viklo; znanstvene preredki razume, još redji za nje mare”. Zbog toga se Starčeviću pisanje u prozi i stihu s humorističko-satiričkim akcentima čini kao jedina moguća opcija da ga širi slojevi pučanstva najbolje razumiju i shvate njegovo učenje.¹¹ On uviđa prednost humorističko-satiričkoga pristupa jer mu isti omogućava da kroz šalu i smijeh, služeći se različitim izražajnim formama, izriče svoje kritičke sudove o aktualnim društveno-političkim događanjima i pojedincima (Turkalj, 1999: 130). Osobito je satira bila podesna za srozavanje autoriteta i ugleda vladajućih, jer svaki autoritet prestaje upravo u trenutku kada postane predmetom smijeha i poruge. Kako je satira Davidovo, a ne Golijatovo, oružje ona se jedina mogla pokazati kao savršeno sredstvo za borbu ljutitog i nepomirljivog oporbenjaka Starčevića. Ipak, primjerenost satire i humora za rušenje autoriteta sigurno nisu jedini razlog zašto se Starčević baš za njih odlučio. Zasigurno su oni najbolje odgovarali ciničnome dijelu njegove naravi. Tako Ladan (1971a: 16, 37) ističe „Njegova ćud je ponekad žestoka u mržnji, ali je gotovo uvijek umjerena u ljubavi; pretjeruje kad je podrugljiv, ironičan, sarkastičan, ali je u uvjerenju najčešće umjeren. (...) On duboko i svom dušom vjeruje, iako to ironijom prikriva. Kad je njegova vjera iznevjerena, onda probija žest satire, sarkazma, cinizma”.

Treba reći kako u odnosu između satire i humora kod Starčevića ipak značajnije preteže onaj satirični dio. On ne želi nasmijavati i zabavljati već popravljati i osvješćivati. Zbog toga se često vrlo oštro i nemilosrdno obara na pojave, a još više na stranke i pojedince, koji su po njegovu mišljenju krivi za nisko stanje duha i prosvjedenosti u hrvatskome društvu. Da je satira dominantnija komponenta u njegovim djelima možda se najjasnije vidi i iz Starčevićeva (1995b: VI) glavnog estetskog principa¹², koji neodoljivo sličí poetici naturalizma: „Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što

¹¹ „Naime, tražeći za svoje činoređe široki auditorij kojemu može prenijeti sokratovske ili pak stoičke nazore o moralu, zaključuje (op. a. Starčević) kako njegova (op. a. Starčevićeva) znanost života neće naći primjeren put recepcije u obliku apstraktnih razglabanja o filozofskim načelima djelovanja” (Barišić, 1996: 96)

¹² O Starčevićevoj „stekliškoj” estetici napisao je studiju Zlatko Posavac početkom 90-ih godina XX. vijeka. (1991: 45–90).

se od pisca može očekivati. Ja ću se ili toga držati, kako mogu, ili ću mučati i mirovati. Gde tako nebiva, tu je knjižstvo najgnjusnii obert”. Kao satiričar, Starčević mora biti i idealist jednostavno zato što satira odbija priznati, za razliku od humora, ljudske slabosti i trenutno stanje, oštro mu se protiveći i kroz grubo ismijavanje pokušati mijenjati postojeće odnose. U takvoj konstelaciji snaga, a posebno imajući u vidu Starčevićevu narav, čini se da humor nikada nije imao ozbiljnije izgleda da prevagne u srazu sa satirom. To je primijetio i Josip Horvat (1940: 294) rekavši „vas taj humor osebjuna je suha duha, ne izazivlje smijeh koji oslobadja, katkad tek preziran smijesak, za kojim se čuti gnjev kao reakcija bola”. Jednom riječju, Starčević je književno djelo shvaćao prvenstveno utilitarno, kao sredstvo za širenje vlastitoga nauka, a u satiri je pronašao najbolji način kojim može iskazati aktualnu problematiku toga vremena „kroz prizmu svojih političkih stavova i svoje osobnosti” (Derossi, 1996: 217). Ako bi se umjetnost, pa tako i književnost, shvatilo na način da ona ne smije biti društveno angažirana već isključivo plod umjetničkoga doživljaja kao takvoga, tada bi se moglo reći da Starčevićev utilitarizam u jednoj mjeri umanjuje estetsku vrijednost njegovih književnih djela (za tri općenita shvaćanja naravi umjetnosti v. Zelić, 2006: 276). No, kako će se to pokazati dalje kroz rad, ovaj utilitarizam nije imao presudan utjecaj na umjetničku vrijednost i svježinu Starčevićeve proze i stihova.

Starčevićevu književnu djelatnost na području humora i satire krasi, a ujedno doprinosi i njezinoj umjetničkoj vrijednosti, velika raznovrsnost stilskih sredstava i tehnika kojima se on služi kako bi postigao svoj naum.

Starčevićev svijet je „svijet ekstremnih antiteza” kako je to nazvao Stanko Lasić. U takvome svijetu dijametralnih suprotnosti, crnoga i bijeloga, dobra i zla, Starčevića i njegovih protivnika, svoje su mjesto nužno morale naći i ekstremnije metode koje su literarnome izražavanju davale vrlo oštar ton. To je svijet u kojem mogu postojati jedino binarni odnosi, mi i oni, koji ni u kakvom slučaju ne može dozvoliti postojanje niti najmanje nijanse sive. To je, dakle, svijet oštih suprotstavljenosti u kojima sredina uopće ne postoji. Lasić (2017: 432) je identificirao četiri glavne Starčevićeve pamfletske strategije koje, iako samostalne, nisu odvojene jedna od druge i često se međusobno isprepliću i nadopunjuju. Radi se o sljedećim pamfletskim strategijama: a) gomilanje etiketa, odnosno zajedljivih i pogrdnih izraza; b) opovrgavanje uz pomoć moralnih osuda i grubih karakterizacija; c) radikalno obezvrjeđivanje isticanjem idealnoga i d) višestruko ponavljanje glavnih misli.

Gomilanjem pogrđnih naziva Starčevićev je cilj potpuno osramotiti i moralno degradirati svoje protivnike. Neki od izraza koje koristi su recimo „sužanjska pasmina”, „zobeni akademici”, „štenci austrijski”, „smetje naroda”, „domaći izrodi” (Lasić, 2017: 435) i sl. Iz tih izraza dade se vrlo jasno nazrijeti Ladanova opaska kako je Starčević neumjeren jedino u mržnji. Iz njih kipti bijes jednoga etičkoga purista, kojemu nije preostalo ništa drugo do davanja mašti na volju u osmišljavanju najgrubljih izraza kojih se može sjetiti. Zapravo se ovdje radi o esencijalističkome monizmu, kako to objašnjava Lasić. Starčevićeva monistička svijest uvijek daje „prvenstvo samoj sebi i svojoj konstrukciji, a ne svijetu u koji je uronjena. Ona ostaje nepokolebljivo vjerna svome idealu kojem podvrgava ili silovito želi podvrgnuti postojeće, život u cjelini”. Govoreći i napadajući svoje protivnike, Starčević ujedno time određuje i samoga sebe, ali i obratno, kada govori o sebi on po inerciji karakterizira i svoje protivnike kao suštinsku suprotnost njemu samome (Lasić, 2017: 439–440). Starčević, prema tome, ima vrlo čvrst vrijednosni sustav moralnih normi kojeg koristi kao jedino relevantno mjerilo prilikom pozitivnoga i negativnoga vrjednovanja pojava i ljudi. Postojanje jasnije formuliranog sustava moralnih normi pomoću kojih se mjeri apsurdno i groteskno jedno je od obilježja satire (Frye, 1971: 223). Preostale tri pamfletske strategije ovdje se izostavljaju iz dva razloga. Prvo, gomilanje pogrđnih naziva kao strategija najbolje se uklapa u koncept ovoga rada, a to je analiza stilskih sredstava i tehnika koje doprinose humorističko-satiričkoj intonaciji. U raspravi o preostale tri Lasić više govori o Starčevićevim filozofskim pogledima na moral, politiku te o uspomena na političko djelovanje u Saboru. Drugo, navedene pamfletske strategije apstrahirane su na primjeru Starčevićevog spisa *Nekolike uspomene*, a kojim se ovaj rad neće baviti zbog toga što se satira i humor mogu bolje izučavati na Starčevićevim pjesmama, *Pismima magjarolacah* i nekim drugim djelima.

No, pored grubih izraza, Starčević je umio postići svoj napadačko-degradirajući i osvješćujući cilj, praćen komičnim dojmom kao sekundarnim, i sa vrlo simpatičnim i blažim izrazima. Tako recimo, prikazujući jednu izmišljenu sjednicu Našinaca (Narodne stranke), Starčević ismijava svoje političke protivnike na način da zastupnicima na toj sjednici pridaje komična imena koja istovremeno odražavaju njihov karakter ili neku ideju koju zastupaju. Na toj sjednici vrlo žustro raspravljaju i glasuju, o primjerice dijeljenju krumpira što im je kao dar poslalo „preslavno ravnateljstvo” (vjerojatno oznaka za Beč), likovi poput g. Trbušića, g. Gladnića, g. Trubilovića, g. Magarčića, g. Zvekanovića, g. Oslića, g. Ušljivijevića (Starčević, 1971b: 136–139) itd. Besmi-

slenost teme o kojoj imaju glasovati, nesretan slučaj da ostane jedan krumpir viška koji još treba razdijeliti tajnim glasovanjem, pri čemu svaki zastupnik glasuje da ga baš on dobije, praćen njihovim smiješnim imenima, stvara pomalo apsurdnu scenu koja izaziva podrugljiv smijeh neutralnoga čitatelja koji uviđa tragikomičnost situacije, a samo gorke smiješak onima protiv kojih je Starčević ispalio svoje satirične strjelice. Još jedan razlog zbog kojeg ovaj Starčevićev tekst izaziva smijeh, premda je njegova namjera prvenstveno degradiranje i moralno osuđivanje protivnika, jest taj što postoji inkongruentnost ili nepodudarnost između same ideje o sjednici neke stranke ili odbora, na kojoj bi u idealnome scenariju trebali sudjelovati ozbiljni ljudi koji raspravljaju o važnim stvarima, i onoga tko su Starčevićevi likovi i o čemu oni zaista raspravljaju.¹³ Treći razlog mogao bi se pronaći u jednoj datosti koju ističe Frye. Naime, on kaže kako je književna činjenica da ljudi mnogo više vole slušati kako se nekoga grdi nego kada ga se hvali ili uzdiže u nebesa. Tako skoro svako denunciranje, pod uvjetom da je dovoljno snažno, prati čitateljsko zadovoljstvo koje se ubrzo pretvara u smiješak. Da bi se nekoga ili nešto moglo napasti, potrebno je da se pisac i publika slože oko nepoželjnosti napadnute pojave (Frye, 1971: 224). Tako onda i Starčevićovo na trenutke upravo mahnitito nabacivanje pogrđnih imena i karakteristika može izazvati komičan dojam.

Nastavljajući dalje prikaz tehnika koje su vezane uz imena i nazive, treba spomenuti i likove iz *Pisama magjarolacah*¹⁴ koji igraju ulogu „fiktivnih kazivača” radnje, kako ih označava Dean Slavić. Starčević, s obzirom na to da je riječ o ironiji¹⁵ i satiri, ne smije govoriti vlastitim glasom jer tako ri-

¹³ „Kao specifična estetska kategorija komika se zasniva na nekom protuslovlju (...) To je protuslovlje između subjekta-pojedinca i apsoluta, beskonačne slobode i ograničenosti konačne egzistencije, **ideje i pojave** (op. istaknuo autor).” (komika. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*)

¹⁴ U tom je djelu Starčević kao jedinstveni književni postupak odabrao „pisma” jednog uhode ili špijuna koji se potpisuje raznim inačicama imena *Slavoserb* (*Serbin, Serboslav* i sl.). Ovaj lik nije ništa drugo doli objekt politike i ideologije čijim je zarobljenikom postao. *Slavoserb* je još k tome „ograničen i priglup, kako se obično prikazuju takvi ljudi (op. a. robovi politike), on ne shvaća što se oko njega događa, što se zapravo govori i što tko misli. Ponizan i snishodljiv, on pobuđuje smijeh i prezir zbog svojih političkih denuncijacija.” (Bratulić, 2017: 373). Starčević želi prikazati mentalni sklop takvih ljudi, „čutenja, želje, čud, sverhe, sredstva (...) celo življenje njihovo” (1995b: IV).

¹⁵ Koncept ironije zna često biti istican kao središnji mehanizam za pisanje satire. Tako ironija nije satira, ali se itekako može dobro koristiti za satirične svrhe. Zbog toga, premda egzistira izvan satire, jedna militantnija verzija ironije koja može pogoditi metu napada ima svoj utjecaj na oblikovanje satire kao takve (Simpson, 2003: 52–53).

skira mogućnost krivog shvaćanja napisanoga od strane publike, čime bi on sam postao predmetom poruge, pa je prisiljen uvesti likove, odnosno izmišljene pripovjedače, koji će biti nositelji njegovih ideja i ideja njegovih protivnika. Tako Starčević uvodi likove *Našinca* i *Slavoserba* koji služe kao ilustracija vrijednosti koje su potpuno suprotne Starčevićevima, i likove poput *Babe*, *Šalića* ili *Muhamedanca* koji su bliski Starčevićevome vrijednosnome sustavu. Ovi potonji likovi imaju dvojaku funkciju: I) izricati sudove bliske Starčevićevima i istovremeno ponižavati njima suprotstavljene likove, ali i II) služiti kao kontrast kako bi karikaturnost protivnika i njihovih postupaka došla do punoga izražaja (Slavić, 2009: 380–382).

Starčevići se likovi ne sreću i ne sukobljavaju u recimo kazalištu ili nekom kulturnom mjestu. Najčešće su mjesto njihovih obračuna gostionice različitih imena (*kod serbske krune*, *k Steklišu*, *Kod Filaretove brade*, *kod božice Slave* i sl.). Slavić piše: „Stavlajući svoje glumce u gostionicu, pisac gradi nizak stil koji zahtijeva satira” (2009: 386). Odabirom gostionice kao mjesta radnje puno bolje može doći do izražaja etička, politička i svaka druga suprotstavljenost dviju strana: stekliške i slavosrbske ili našinačke. Ovdje ponovno dolazi do jedne nepodudarnosti jer Starčević postavlja svoje likove u ambijent krčme za koju se očekuje da služi kao mjesto gdje se jede i pije te vodi svakodnevne razgovore, a Starčevići likovi tu znaju voditi političke, povijesne, filološke i znanstvene rasprave. Idealna zamisao o ovakvim raspravama teško može povezati njihovu narav i sadržaj sa općom slikom krčme i uobičajenim razgovorima koji se u takvome prostoru vode, pa bi zaista ozbiljne znanstvene rasprave djelovale neprirodno i nategnuto. No, ta kontrastnost biva svedena taman na pravu mjeru Starčevićim primarnim ciljem. Kako bi ocrnio svoje protivnike i od njih napravio obične karikature, Starčević u prizemnom ambijentu krčme u usta svojim likovima stavlja takve rasprave koje svojom besmislenošću i lažnom učenošću upravo postaju smiješne, može se reći tragikomične, premda Starčevićev cilj nije bio nasmijati čitatelja već ga poučiti o tome tko su mu neprijatelji i krivci za teško gospodarsko i političko stanje. Trivijalne *quasi* rasprave, koje prividno zadržavaju ruho znanstvenosti i ozbiljnosti, Starčević je time u dovoljnoj mjeri „posvakodnevnio” da se lakše ukllope u atmosferu gostionice, ali opet ne u potpunosti tako da i dalje ostave neprirodan dojam koji se ne podudara sa sveopćom slikom koju bi čitatelj imao o mjestu radnje. Tako su recimo *Našinac* i *Šalić* dovoljno kultivirani da znaju za povijesni narod pokrajine Medije, a opet nedovoljno učeni da o njima mogu argumentirano i povijesno utemeljeno razgovarati:

„Naš. (...) Dojde vreme da se na grobu Hervatah digne serbsko, Dušanovo carstvo. To nemože sakrit ni zabranit Kvaternik ni Starčević.

Šal. Tu ostavljam znanost slavjansko-serbsku i primam se znanosti razumnih glavah. Zapamtite Medce: taj je narod po Serbstvu najznamenitiji.

Naš. Bez dvojbe, i Medci su bili podložnici carstva serbskoga, makar to nekaže ni Kvaternik ni Starčević. Ali kad je taj narod propao lahka mu noć.” (Starčević, 1995b: 17)

S obzirom na to da je *Šalić* lik koji je blizak Starčeviću, tako je njegova povijesno neutemeljena tvrdnja zapravo, čitana u ironijskome ključu, poruga na velikosrpske megalomanske ideje kakve su zagovarali primjerice Ilija Garašanin i Vuk Karadžić.¹⁶ S druge strane, *Našinac* je lik koji reprezentira sve ono što Starčević smatra zlim i negativnim, pa je tvrdnja koju iznosi *Našinac* odraz podaničkoga mentaliteta, jugoslavenstva i nacionalne neosviještenosti o samostalnosti hrvatskoga naroda koju Starčević predbacuje svojim neprijateljima.

U tim „dvobojima” između dvije skupine likova, a na tragu iskazane misli o lažnoj učenosti, zato često dolazi do tobožnjih intelektualnih nadmetanja u kojima se pokazuje sva širina Starčevićeve originalnosti i domišljatosti. Razumije se da će, kada svoje ideje iznosi *Našinac*, Starčević to postaviti tako da se za *Našince* radi o vrlo ozbiljnoj stvari o kojoj on vrlo ozbiljno i govori. S druge strane, kada *Šalić* bude iznosio jednako besmislene ideje kao *Našinac* Starčević će vrlo jasno dati do znanja kako se ovdje radi o ironiji i sarkazmu, što između ostaloga proizlazi i iz samoga imena *Šalić* (Slavić, 2009: 382). *Šalićeve* ideje služe isključivo tome da bi izrugivale suprotnu stranu. U tom kontekstu treba pokazati Starčevićovu dovitljivost u samovoljnim etimologijama i apsurdnim tumačenjima značenja pojedinih pojmova. U jednom od pisama (Starčević, 1995b: 151), na gornjem se Tuškancu sreću *Našinac* i *Stekliš* razgovarajući o nekim književnim vrstama i značenju njihova imena. Kada *Steklišu* nije jasno što bi imala biti epopeja,

¹⁶ S velikosrpskim idejama Starčević se obračunavao i malo „ozbiljnije” kroz polemičke članke u kojima je polemizirao braneći hrvatski jezik i hrvatsko ime od napadaja *Srbskog dnevnika* i *Beogradskih novina*. Tako u jednome članku piše: „Neka se ne boji pisac članka u ‘Srbskome dnevniku’ da Hervati traže jezik, u kome bi pisali; oni su ga već davno našli u stotinam knjigah, i u milionim dušah.” (Starčević, 1995a: 406).

Našinac mu svojim „velikim” znanjem priskače u pomoć ne bi li mu objasnio što bi ona imala značiti. *Našinac* odgovara „Bog s vami: to je čista slovjenska reč. Kada pevaju pop i djak po redu, pa se pop zapeva, djak mu kaže: epope, ja? Ili kada pop kaže da nešto nije, a djak mu odgovori: a je, pope. Eto vam i spređa i s traga epopeja”. Naravno da *Našinac* to govori potpuno ozbiljno, uvjeren u svoje široko znanje i intelektualnu nadmoć, pa tako ispada još karikaturniji. Ovdje može dobro poslužiti Bergsonovo razlikovanje, u okviru komike riječi, na komiku koju jezik izražava i komiku koju jezik stvara (Marković, 2019: 50–51).¹⁷ *Našinčev* tumačenje riječi epopeja ne izražava komično već ga stvara banalnim pristupom u odgonetanju sadržaja toga pojma i njegovim doslovnim tumačenjem odnosno seciranjem te riječi na manje jezične cjeline. Slični su primjeri, iz istoga pisma, kada *Našinac* tumači pojmove ode i stance kao pjesama koje društvo pjeva kada hoda, odnosno kada stane (Starčević, 1971b: 120). Pored pojmova, Starčević zna u usta svojih likova stavljati i vrlo pragmatična, upravo „našinačka” tumačenja pojedinih poslovice.¹⁸ Primjerice, poslovice „*Laudamus veteres sed nostris utimur annis*” koju se prevodi otprilike „hvalimo dobra stara vremena, ali živimo danas” Starčevićev hvalisavi lik *Slavoserb* tumači „čast prošlosti; ali u sadašnjosti neka nam budu puni žepi i terbusi” (Starčević, 1995b: 178). Svoje političke protivnike Starčević općenito prikazuje kao vrlo pragmatične ljude bez časti i obraza, bez ikakvih moralnih načela, kojima je jedini cilj živjeti lagodno, dobiti neku službu i uživati u izobilju hrane i pića. Tako da

¹⁷ Ovakvo razlikovanje Bergson temelji na mogućnosti prevođenja iz jednoga jezika u drugi. Komika koju jezik izražava mogla bi se prevesti na drugi jezik, iako bi time izgubila dio svoje izražajnosti našavši se u novome kontekstu. Komika koju jezik stvara je, s druge strane, posve neprevodiva jer svoju komičnost duguje izboru riječi ili rečeničnoj strukturi. Ona ističe rastresenost samoga jezika, a ne pojedinačnih ljudi ili događaja. Kod ove druge je, prema tome, komičan sam jezik (Bergson, 1987: 70).

¹⁸ Ovom se tehnikom znao poigravati i požeški svećenik i humorist Vilim Korajac u svojim djelima. Tako on (1964: 17), primjera radi, narodnu poslovice „Što se danas može učiniti, ne ostavljaj to za sutra” pretvara u „Što se sutra može učiniti, čemu da to činiš danas”. Postoje neke sličnosti među Starčevićem i Korajcem, iako je Korajac prvenstveno humorist koji želi poučiti, ali isto tako i nasmijati. Ovu dvojicu povezuje svojevrсни osjećaj za bit stvari. Obojica kao da savršeno poznaju objekte koje će ismijati, znaju im sve bolne točke, pa onda vrlo podrugljivim tonom udaraju upravo tamo gdje najviše boli. Korajac je, treba ipak reći, imao vrlo peckav humor koji grize, ali se iz njegovih napisa osjećala ljubav prema svojim rodnim Požežanima, čiju je malogradanštinu prikazivao na smiješan način. Da ih je Korajac „bocnuo” pokazalo se kada su Požežani, nakon objave *Auvergnanskih senatora* u *Vijencu*, otkazali svoje pretplate na list.

su motivi trbuha (v. Lasić, 2017: 445–446), opijenosti i proždrljivosti vrlo često istaknuti u Starčevićevim napadima.

Na kraju je još ostalo pozabaviti se Starčevićevom satirou u stihu. I u svojim stihovima Starčević je znao biti dovitljiv i kreativan. Njegove pjesme rugalice zrače poletnošću.

„Hajd u goste, hajd na plese,
Što vrag nosi, nek odnese;
Mi priznasmo interese,
Da nam budu pune kese.

Mi dadosmo, drugi uze,
Pod svoj klobuk ili mamuze,
Narod, zemlju, radnju, suze,
Pa sad dere, šiša, muze.

Sveta nam je svaka kruna,
Draga nam je svačja vuna,
Sve bez mjere i računa,
Da nam bude torba puna” (Starčević, 1995b: 158)

Opredijelivši se za slogovno kraće stihove i nagomilanu rimu, koju koristi do kraja ove pjesme, Starčević svojim stihovima udahnuje osobitu melodioznost i ritam. Upravo ovakvi primjeri iz njegovih pjesama svjedoče s kakvom je lakoćom Starčević umio nizati stih za stihom, suvereno vladajući riječima koje stavlja na papir. Stihovi u ovoj dužoj pjesmi (72 stiha raspoređena u 18 katrena) teku nesmetano, vrlo glatko i lepršavo skoro kao u ritmu poskočice.

Sličan je ritam, ali sada s parnom rimom, postignut i u naslovnoj pjesmi iz 4. broja *Zvekana*:

„Ljubim sjedit na svom pragu
Pak kesiti zube vragu,
Ljubim ostat svoj do konca
I pse tjerat od svog lonca

Ljubim spomen slavnih glavah
I svetinju našeg prava,
Ljubim one, koji neće
U tudje ga trpat vreće,
Što nit puste, niti dadu
Da njim ćoso masti bradu!
(...)
Ja neljubim u Hrvata,
Da se čeljad novcem hvata,
Da se samo na zvek para
U nas više i piskara
Da se maže, laže, hini,
Jedno misli, drugo čini
(...)
Ja neljubim guje gladit,
Nit od krova kuće gradit,
Ni najkašnji bit na gosti,
Za neglodat gole kosti.”

Satira gotovo nikada ne može samu sebe prikazati potpuno otvoreno, jer bi time prepilila granu na kojoj sjedi. Zbog toga se ona često mora dovijati kako bi zavarala one koji predstavljaju objekt njezinih napada. Radi se o jednoj nužnoj zakonitosti bez koje satira ne može. Svima ugodna i zabavna, kao i njezin autor, satira može preko noći postati potpuno omražena. Za to je dovoljno samo da objekti njenih napada, koji su se do jučer smijali, spoznaju kako je meta bila postavljena upravo na njihovo čelo.¹⁹

Ono što u ovim stihovima koji su uzeti kao primjer doprinosi satiričnosti, ali i komičnosti, jest Starčevićeva dijalektička igra forme i sadržaja, odnosno onoga što se govori i načina na koji se govori. Svoje oštre pogrde i

¹⁹ Tako i Fadil Hadžić (1998: 62) piše „Satira (...) traži azil u carstvu nevine mašte da bi svoje istine distancirala od stvarnosti koju šiba.”. Možda je još i precizniji aforizam Jerzyja Leca koji kaže „Satiru je teško pisati, jer u žiriju sjede njeni objekti” (Isti: 57).

kritike na društveno i političko stanje Starčević iznosi u ruhu lepršavih, veoma razigranih stihova koji po svojem brzom ritmu baš i ne odgovaraju sadržaju koji se njima iskazuje. Ritam koji ovi stihovi postižu prije bi se mogao povezati s brojalicama ili kakvim naivnim dječjim pjesmicama negoli sa Starčevićevim osudama izrečenima protiv beskičmenjaka i trgovaca narodnim pravima. U ovim stihovima, može se reći, Starčević svoju oštru satiričku žicu prikriva maskom samo prividne naivnosti i bezazlenosti koju tobože odaju njihova forma i ritam. Zato ovi stihovi mogu izazvati smijeh kada su čitani na prvu, sve dok čitatelj ne otkrije njihovu stvarnu oštrinu, skrivenu ispod površinskoga sloja razigranosti i bezazlenosti.

Kako je Starčević u svojim prozama uporno isticao kontrast između narodnjaka, našinaca, madžarolaca i slavoserba s jedne strane i svojih stekliša, pravaša s druge strane, isto to čini i u stihovima.

„Tad našinče gladi bradu,
A stekliši neka znadu,
Kako sada, da imadu
I tad živjet o svom radu.
(...)

Nek pucaju tuđa pleća,
Neka cvate naša sreća,
Nek se puni naša vreća
I dan, i noć, veća, veća.

Nas koj' od kog može jače,
Neka pjeva, neka skače,
Neka guta, nek umače,
Neka reže, neka žvače.

Nepraktični trpe, prose,
Narod i njih gladne, bose
Nek slobodno vrazi nose;
Mi, praktični, veselmo se!” (1971b: 128)

Ovu pjesmu ispjevao je *Stekliš* u pjesničkom srazu s *Našincem*, pa je zapravo ovdje riječ o inverziji vrijednosti i značenja koje karakterizira ironiju čije pravo značenje treba tražiti u suprotnosti onome sadržaju što je iskazan (Slavić, 2009: 380). Prema doslovnome tumačenju ironije u ovome primjeru ispalo bi kako je Starčeviću po vrijednostima i nazorima blizak lik *Stekliš* odjednom prešao na suprotnu stranu. Međutim, čitanjem ovih stihova u njihovome prikrivenome značenju dolazi se do zaključka kako se *Stekliš* zapravo ruga *Našincu* i vrijednostima koje ovaj potonji zastupa. Na tom tragu se kod Starčevića, premda u prozi, nailazi i na asteizam, koji je suprotan od ironije. Kada lik kojeg Starčević prezire negativno govori o nekome ili o nečemu, tada takav iskaz ustvari treba čitati kao pohvalu jer je to skriveni smisao doslovno izrečene pokude (Slavić, 2009: 385). Evo jednog takvog primjera u kojem je Starčević, pomalo autoironično, samoga sebe postavio kao tobožnju metu napada: „To vam je od slova do slova riganje Staroga. Samo onaj vrag u ljudskom kipu može na to doći. (...) Ono vam nije čovek, on niti hodi, niti stoji, niti sedi, niti leži kao čovjek, on vam je gerdoba, nakaza, neman, demon. Nitko na svetu ne zna koliko je stara ona vukodlačina, najstariji ljudi koji zaslužuju svu veru, kažu da je bio star kako je i danas, još za detinstva prasnukdeda Marie-Terezije” (Starčević, 1995b: XXIX–XXX).

Do još jednoga pjesničkoga okršaja dolazi i u drugome dijelu *Pisama magjarolacah*, u XXIV. pismu između neimenovanoga kazivača koji se potpisuje kao Serboslav XV. i mladih đaka „steklišića” (Starčević, 1995b: 100–111). Neimenovani kazivač je, s obzirom na to da se nalazi na suprotnome polu od Starčevića, tipičan dramski lik hvalisavca ili alazona koji na kraju završava ponižen (Slavić, 2009: 388), dok su mladi đaci tu kao protuteža, ali prije svega kao oni koji će hvalisavcu skresati krila. Da bi hvalisavac mogao biti ismijan i ponižen potrebno je najprije da postoji nekakva samohvala, pa makar i takva koja svima osim njemu koji u nju vjeruje biva smiješna: „Ja sam po staroj sistemi sveršio samo perve tri latinske škole. Dalje nepustiše me učitelji. A kroz ono šest godina što sam se učio, toliko sam stekao znanja u latinskom jeziku, da bi se još danas certovao ne samo s učitelji današnjimi iz toga jezika, nego izuzev dva, sa svimi jugoslavenski akademici.” (Starčević, 1995b: 101). Uzvišenje je nastupilo, a sada u drugome koraku mora uslijediti poniženje. Budući da se radi o Starčeviću po vrijednostima suprotnome liku tako ovaj iskaz treba čitati doslovno kao da njegov kazivač svom dušom vjeruje kako je izvrstan poznavatelj latinskoga jezika, a s tim u vidu čitatelju postaje jasno

kako to Starčević namjerno čini da bi takav lik Starčeviću bliski likovi mogli lakše poniziti. Osim što je neimenovani kazivač „vrstan” latinist, u njemu upravo gori vatra za đačke pjesme koje i dan danas pamti (Isto: 101). U ovome pismu Starčević se poigrava s oprekom očekivanja koje postoji i stvarnosti koja to očekivanje izjalovljuje.

„Dok se mi izgledajuć ručak s pol serdca razgovarasm o koječemu, s druge strane brežuljka na kojemu smo, čuje se iz šumice više mladih, čistih gerlah pevati: A a a

Eto, rekoh, hvala bogu i dobroj slavoserbskoj narodnoj upravi, nakon toliko godinah, opet naše djačke najugodnie pesme, ter skočim i složim: Laeta sunt jam tempora!

Ali oni pevači pevaju drugo:

Sad su tužna vremena,

Ah čija će ramena,

Podnet ova bremena?

Onaj se smeje. Pop kaže da pevači pravo imaju. Fratar kaže da nestaje straha božjega. Ja se ljutim što nije moje pesme a jest moj napev.

(...)

Us us us – zadnja kitica naše pesme – uhvatim se za kolac pa što ikad mogu odapnem: Vivat noster primus!

Ali, da nedadu se pevači na pravi put:

Slavoserba udri pljus!

U narodu on je gnjus.

Dok on može, puku brus!” (Starčević, 1995b: 101, 103)

Smijeh koji ovaj prizor izaziva kod suvremenoga čitatelja rezultat je cikličkoga ponavljanja jedno te iste scene s varijacijama u kojoj alazon stalno vjeruje kako će u idućem pokušaju njegova očekivanja biti ostvarena, što svaki puta izostaje, iznova i iznova bivajući razočaran i ljut. Za dublje objašnjenje čitateljskog smijeha i alazonove ljutnje moglo bi se primijeniti nekoliko estetskih nazora filozofa klasičnoga njemačkoga idealizma Imma-

nuela Kanta.²⁰ Prvi je nazor ovaj: „U svemu, što treba da izazove živ, buran smijeh, mora biti nešto besmisleno (u čemu dakle razum po sebi ne može naći svidanja” (Kant, 1976: 170). U ovome primjeru besmislenost leži u već istaknutoj ludosti alazona koji više puta ponavlja jedno te isti obrazac ponašanja vjerujući da će ovoga puta biti drukčije i da će uspjeti čak i pridobiti na svoju pjesmu. Drugi estetski nazor, kojim se daje produžiti objašnjenje alazonove ljutnje, povezan je sa Kantovim shvaćanjem smijeha. Definicija smijeha po Kantu (1976: 170) jest ova: „Smijeh je afekt na osnovu nagle preobrazbe nekoga napetog očekivanja u ništa”.²¹ Preobrazba očekivanja u ništa neophodna je, po Kantovu shvaćanju, da bi se nešto smatralo smiješnim. Međutim, kod alazona se ne dešava ova situacija. Alazonovo napeto očekivanje kako će đaci zapjevati njegovu latinsku pjesmu ne preobražava se u ništa nego u nešto drugo. Preobražava se u opreku očekivanju: đaci nastavljaju svoju pjesmu rugajući mu se. Zato njega to ne nasmijava već ga ljuti i žalosti. Tako Kant piše (1976: 170–171): „Valja dobro imati na umu, da se ono (op. a. očekivanje) ne pretvara u (...) opreku očekivanoga predmeta, – jer to je uvijek nešto, pa može često da ražalosti – nego da se mora pretvoriti u ništa”. Prema tome, za alazona se ovdje ne radi o ravnodušnom predmetu ili ideji jer on žudi za latinskim đačkim pjesmama, a njegovo očekivanje rasplinulo se u suprotnost premda je on svaki puta bio uvjeren kako je na dobrome putu da ga uspije ostvariti. Zbog toga se on ljuti, a ne smije.

U svojim satiričnim pjesmama, kako je to opazila Zlata Derossi (1996: 220), Starčević je progovorio „snagom svoje jake individualnosti, porugom ogorčenoga seljaka, a ironijom intelektualca, bujicom stekliškog ogorčenja, bogatstvom hrvatske riječi, a iznad svega snagom svoga talenta”. Posebice je zanimljiva lakoća kojom Starčević umije graditi svoje stihove koje kao da sipa iz rukava, iz izvora koji nikada ne presušuje. Zlata Derossi (1996: 223) zamijetila je i kako se Starčević zna poigravati sa razbijanjem riječi na dva dijela, pri čemu jedan dio dolazi na kraj, a drugi dio na početak idućega stiha.

²⁰ Više se o Kantovim pogledima na estetiku, ljepotu, svrhovitost i uzvišenost može pronaći u instruktivnim prikazima Danka Grlića (1976: V–XXXVIII) i Vladimira Filipovića (1962: 39–42).

²¹ „To nam čini užitak, jer svoj vlastiti promašaj jednoga za nas uostalom ravnodušnog predmeta ili naprotiv svoju ideju, za kojom idemo, još neko vrijeme bacamo amo-tamo kao kakvu loptu, pa samo mislimo, da smo je uhvatili i da je čvrsto držimo.” (Kant, 1976: 171).

„Naška stranka nije sla
Ba, kao kakova stara ba
Ba, ni luda kao be
Daci, da će bi
Ti siromašna, a ne bo
Gata, dok praktična bu
De. (...)” (Starčević, 1995b: 155)

Derossi (1996: 223) je primijetila i Starčevićovo ispuštanje dijela riječi kada je već sasvim jasno o kojoj se riječi radi.

„Jedan viče na črkare,
Drugi grdi rodoljube,
Domordce, treći, stare,
Svim tim stekliš krha zube,
Jedan gorji od drugo---
Ali, kaži, koj od ko---?” (Zvekan, 1867)

U *Pismima magjarolacah* Starčević se znao izrugivati i pisanjem namjerno loših stihova koje bi, podrazumijeva se, stavljao u usta likova koji su nositelji Starčeviću protivnih vrijednosti i koji to svoje pjesništvo doživljavaju ozbiljno. Tako i ovo namjerno loše pjesništvo, kada je sagledano iz rugalačke perspektive, postaje vrijedan tekst. To Starčević postiže pisanjem pjesme u kojoj riječi imaju neprirodan redosljed i nizanjem jednosložnih riječi „što opet tvore brz ritam i prelaze u kaos i besmisao” (Slavić, 2009: 384–385).

„Dakle, ja ću nategnuti božanstvene žice,
Pak ću pevati baš naši navalice,
Predmeta najveličanstvenia dva,
Za koje mnogi neznajući nezna.
Pored ovih isto serbsko carstvo,
I serbskoga carstva veličanstvo,
Nije van keržljivo maličanstvo,
Isti znameniti boj Kosova-polja
Nije van zamusana trolja.

(...)

Rat, brat, mlaj, dar, čar, spas, malj, žal,

Panj, krak, pas, lav, mak, grah, las, prah, ždral,” (Starčević, 1995b: 50, 56)

Starčevićev je stih, dakle, u jednu ruku vezan ili rimovan, a opet u drugu i slobodan. Slobodan od pjesničke stege, s rečenicama koje ne poštuju pravopisna pravila i uvijek donose neko novo iznenađenje u izboru riječi, u apsurdu, sarkazmu i ironiji (Derossi, 1996: 224).

3. Zaključak: značaj Ante Starčevića za hrvatsku književnost

Polazišna točka u razmatranju osobe Ante Starčevića kao humorista i satiričara bila je tvrdnja kako on, usprkos vrlo intenzivnoj djelatnosti na književnome polju, nije za života bio prepoznat kao književnik. Razlog toj pojavi može se vjerojatno pronaći u tadašnjim prilikama gdje je u prvi plan uvijek stavljana njegova djelatnost na polju politike. Iako su književna djela bila objavljivana tijekom života, kao da su nesvjesno bila potiskivana u pozadinu pod dojmom Starčevićevoga prvenstveno saborskoga djelovanja i agitacije za hrvatsku samostalnost i nezavisnost. U tom su se svjetlu onda vrlo vjerojatno i promatrala njegova književna ostvarenja, a njihova književna dimenzija kao takva, stječe se dojam, nije imala dovoljno snage da bi sebe postavila na prvo mjesto i tako došla do jačeg izražaja. Starčevićeva je književna djelatnost zato bila promatrana isključivo kao sredstvo u političkoj borbi. Točna je tvrdnja da se Starčević služio književnošću kako bi postigao rezultate na polju politike, ali je takva pozicija kao svoju negativnu posljedicu imala zanemarivanje estetske i čisto književne dimenzije u proučavanju njegova rada. Zbog toga je bilo potrebno da se u kratkim crtama prikaže kako se postupno i poprilično sporo razvijala svijest o Starčeviću kao književniku u publicistici, znanstvenim radovima i povijestima hrvatske književnosti. Iz tog pregleda se dalo iščitati kako Starčevićovo književno djelo, u pogledu njegova umjetničkoga dosega, nije bilo percipirano na jednak način. Zato i postoje različita mišljenja o tome koliki je Starčevićev doprinos hrvatskoj književnosti.

Autor je mišljenja kako Anti Starčeviću pripada mjesto u hrvatskoj književnosti uopće, a posebice kada je riječ o njezinome humorističko-satiričkome dijelu. Starčević se na polju humora i satire pokazao kao vrlo plodan i originalan pisac, što proizlazi prije svega iz široke palete humori-

stičko-satiričkih tehnika kojima se služio u oblikovanju svojih proza i stihova. Širok raspon tehnika poduprt sa misaonom oštrinom da svojim protivnicima pronade najbolnije točke, što je vrlo važno za svakog satiričara, dovoljne su, po autorovu mišljenju, da Ante Starčević bude prepoznat kao jedan od velikana hrvatske humorističko-satiričke književnosti. Autor također dijeli mišljenje sa Zlatom Derossi, na temelju svega iznesenoga u 2. poglavlju, kako Starčevićeve satirično intonirane pjesme, po originalnosti izraza i snazi, mogu izdržati i objektivno estetsko prosuđivanje, što ih uvrštava „među naša najbolja satirična ostvarenja” (Derossi, 1996: 228). Starčević je također među prvima u hrvatskoj književnosti bio preteča nove pjesničke slobode koja se ogledala u nekonvencionalnom načinu građenja stihova protivno zakonitostima jezika i pravopisa (Isto: 224).

No, pored ove estetske komponente, Starčeviću ima pripasti mjesto i u historiografskome dijelu književne povijesti. I to iz dva razloga. Prvi jest taj što je u hrvatsku književnost uveo nove književne vrste poput polemike i političkoga eseja. Nadalje, pravaštvo je, čiji je Starčević jedan od idejno-političkih i književnih začetnika, odigralo važnu ulogu u hrvatskoj književnosti 80-ih godina XIX. vijeka. Tako se pravaški radikalizam, ali i liberalizam, iskazao kroz intenzivniju dimenziju društvene kritičnosti i kroz pojavu raznih parodijskih, satiričkih i polemičkih oblika kakvi do toga vremena nisu postojali u hrvatskoj književnosti. Veliki su utjecaj u tomu procesu odigrala upravo Starčevićeva *Pisma magjarolacah* (Nemec, 1994: 138–139). Drugi razlog jest taj da je Starčević bio među prvim pokretačima humorističko-satiričkih listova u Hrvatskoj.

Prema tome, Starčević je, svojim književnim djelima, duboko ukorijenjen u tradiciju hrvatske satire i humora, a svojim je publicističko-uređivačkim djelovanjem (list *Zvekan*) naznačio jedan od smjerova u daljnjem razvoju hrvatskih, dakako ponajviše pravaških, humorističko-satiričkih listova.

Sve što je rečeno možda je dobilo svoju najbolju potvrdu u tome da je Starčeviću pružen podosta obiman prostor u šestosveščanoj *Antologiji hrvatskoga humora 70-ih godina XX. vijeka*.

Bibliografija

- Antologija hrvatskog humora (1973) Svezak I., Izbor i predgovor: Branimir Donat, Društvo hrvatskih humorista, Zagreb.
- Antologija hrvatskog humora (1975a) Svezak IV., Izbor i predgovor: Zvonimir Balog, Društvo hrvatskih humorista, Zagreb.

- Antologija hrvatskog humora (1975b) Svezak VI., Izbor i predgovor: Kemal Mujičić, Društvo hrvatskih humorista, Zagreb.
- Barišić, Pavo (1996) *Filozofija prava Ante Starčevića*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb.
- Baldick, Chris (2001) *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, 2. izdanje, Oxford University Press, Oxford.
- Bergson, Henri (1987) *Smijeh: Esej o značenju komičnog*, Znanje, Zagreb.
- Bratulić, Josip (2017) Predgovor u: Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, str. 367–374.
- Childs, Peter, Fowler, Roger (2006) *The Routledge Dictionary of Literary Terms*, 3. izdanje, Routledge, London.
- Derossi, Zlata (1996) Pjesme Ante Starčevića 1823.-1896. U povodu stote obljetnice smrti „Oca domovine”, Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu, Vol. 23, No. 1, str. 209–228.
- Drechsler, Branko (1912) Dr. Ante Starčević: književna studija iz doba apsolutizma Bachova, u: *Hrvatsko kolo: naučno-književni zbornik*, Knjiga VII., Matica hrvatska, Zagreb, str. 355–409.
- Frangeš, Ivo (1987) *Povijest hrvatske književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Frye, Northrop (1971) *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton University Press, Princeton.
- Golob, Antun (1981) „Podravski jež” Dragutina Antoleka – prvi humoristički list na hrvatskom jeziku, *Godišnjak Gradskog Muzeja Varaždin*, Vol. 6, No. 6, str. 141–144.
- Greenberg, Jonathan (2019) *The Cambridge Introduction to Satire*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Gross, Mirjana (2000) *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret, Golden marketing*, Zagreb.
- Hadžić, Fadil (1998) *Anatomija smijeha: studije o fenomenu komičnoga*, VBZ, Zagreb.
- Highet, Gilbert (1962) *The Anatomy of Satire*, Princeton University Press, Princeton.

- Horvat, Josip (1940) *Ante Starčević: kulturno-povijesna slika*, Tisak Tipografije d.d., Zagreb.
- Horvat, Josip (1962) *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939.*, Stvarnost, Zagreb.
- Jelčić, Dubravko (2004) *Povijest hrvatske književnosti*, Drugo, znatno prošireno izdanje, Naklada Pavičić, Zagreb.
- Jelčić, Dubravko (2013) *Hrvatska književnost i pravaštvo. Izvodi iz „Povijesti hrvatske književnosti” u: Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, uredili Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, str. 69–103.
- Kant, Immanuel (1976) *Kritika moći suđenja*, Drugo izdanje, Naprijed, Zagreb.
- Klaić, Bratoljub (2007) *Rječnik stranih riječi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Klasični njemački idealizam i odabrani tekstovi filozofa (1962), priredio Vladimir Filipović, Matica hrvatska, Zagreb.
- Korajac, Vilim (1964) *Šijaci*, Zora, Zagreb.
- Krleža, Miroslav (1996) *Balade Petrice Kerempuha*, Tipex, Zagreb.
- Lasić, Stanko (2017) *Starčevićeve pamfletske strategije: svijet ekstremnih antiteza u: Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, str. 429–463.
- Marković, Ivan (2019) *Uvod u verbalni humor*, Disput, Zagreb.
- Meić, Perina (2010) *Čitanje povijesti književnosti: metodološki modeli književnopovijesnih istraživanja u hrvatskoj znanosti o književnosti*, 1. izdanje, Alfa, Mostar.
- Nemec, Krešimir (1994) *Povijest hrvatskog romana: od početaka do kraja 19. stoljeća*, Znanje, Zagreb.
- Nemec, Krešimir (2017) *Pravaštvo i hrvatska književnost u: Ante Starčević: Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili: Stjepan Matković i Božidar Petrač, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, str. 463–489.
- Plejić Poje, Lahorka (2008) *Počeci satire u hrvatskoj književnosti*, Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, vol. 34, br. 1, str. 47–58.

- Posavac, Zlatko (1991) *Novija hrvatska estetika: studije i eseji*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb.
- Prosperov Novak, Slobodan (2004) *Povijest hrvatske književnosti*, Svezak II., Marjan tisak, Split.
- Rečnik književnih termina (1986) Dragiša Živković (ur.), Nolit, Beograd.
- Slavić, Dean (2009) *Ironija, satira i biblijski simboli u Starčevićovoj knjizi Pisma magjarolacah u: Identitet Like, korijeni i razvitak*, Holjevac, Željko (ur.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Gospić, str. 375–397.
- Simpson, Paul (2003) *On the Discourse of Satire – Towards a Stylistic Model of Satirical Humour*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam.
- Solar, Milivoj (1974) *Teorija književnosti*, IV. neizmijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Starčević, Ante (1943) *Izabrani spisi*, Priredio Blaž Jurišić, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, Zagreb.
- Starčević, Ante (1971a) *Politički spisi*, Izbor i predgovor: Tomislav Ladan, Znanje, Zagreb.
- Starčević, Ante (1971b) *Misli i pogledi: pojedinac-Hrvatska-svijet*, sastavio Blaž Jurišić, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Starčević, Ante (1995a) *Književna djela*, priredio: Dubravko Jelčić, Matica hrvatska, Zagreb.
- Starčević, Ante (1995b) *Pisma magjarolacah*, Djela dr. Ante Starčevića svezak VI., Inačica, Varaždin.
- Šegvić, Kerubin (1911) *Dr. Ante Starčević: njegov život i njegova djela*, Tiskara Hrvatske stranke prava, Zagreb.
- Šicel, Miroslav (1997) *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, 2. nadopunjeno i prošireno izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Šimić, Stanislav (1992) *Starčevićev stil u: Dr. Ante Starčević: O 40. godišnjici smrti*, LAUS, Split.
- Turkalj, Jasna (1999) *Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande*, Povijesni prilozi, Vol. 18, No. 18, str. 121–160.
- Turkalj, Jasna (2000) *Pravaški humorističko-satirički listovi kao prenositelji političkih poruka 80-ih godina 19. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 32, br. 3.

- Turkalj, Jasna (2009) *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Ujević, Mate (1932) *Hrvatska književnost: pregled hrvatskih pisaca i knjiga*, Tiskara Narodne prosvjete, Zagreb.
- Zelić, Ivan (2006) *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split.
- Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I., broj I. od 17. siječnja 1867.
- Zvekan: humorističko-satirički list*, god. I., broj IV. od 1. ožujka 1867.
- komika. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32571> (pristupljeno 6. studenog 2022.)
- https://www.youtube.com/watch?v=sU159S_Fe-Q&ab_channel=FakultethrvatskihstudijaSveu%C4%8Dili%C5%A1tauZagrebu (pristupljeno 13. studenog 2021.)
- https://www.youtube.com/watch?v=Zh_yL5wGB0A&ab_channel=HIPZagreb (pristupljeno 2. listopada 2022.)

SUMMARY

Luka Brajković

ANTE STARČEVIĆ AS A SATIRIST AND A HUMOURIST

Although Ante Starčević is primarily labelled as a politician, member of Parliament, and the leader of the Party of Rights, it is an indisputable fact that the mentioned determinants reflect only one segment of his activities and only one aspect of his layered personality. Bearing that in mind, Starčević is also recognized as a linguist, a philosopher, and a writer. This essay puts emphasis on Starčević as a writer, especially as one of a satirical-educational orientation, whose contribution to the Croatian literature has been recognized relatively late. First, a short historical overview of the development of awareness of Starčević as a writer and a satirist in journalism and the history of Croatian literature is given. After a brief overview of this development, the author analyses the pamphlet strategies and satirical techniques Starčević employed to achieve a satirical intonation in his literary works. In the conclusion the author makes an attempt to determine the place that Starčević should occupy in Croatian literature.

Key words: *Ante Starčević; humour; satire; literary activity*